

THEORY: A REAPPRAISAL. *Cato Journal*, 6/2. (1986). 421–35. o. Más osztrák kommentátorok ugyanakkor egyszerűen átsiklanak a probléma felett, mintha attól eltűnne a dolog: Mark Skousen: THE STRUCTURE OF PRODUCTION. New York, New York University Press, 1990. 3. és 4. fejezet.

8. Denis P. O'Brien: LIONEL ROBBINS. London, Macmillan, 1988. 106–17. o.

9. Karen I. Vaughan: ECONOMIC CALCULATION UNDER SOCIALISM: THE AUSTRIAN CONTRIBUTION. *Economic Enquiry*, 18/4. (1980). 535–54. o.; Peter Murell: DID THE THEORY OF MARKET SOCIALISM ANSWER THE CHALLENGE OF LUDWIG VON MISES? A REINTERPRETATION OF THE SOCIALIST CONTROVERSY. *History of Political Economy*, 15/1. (1982). 51–105. o.; mindkettő újra megjelent in: HAROLD HOTELLING, LIONEL ROBBINS, LUDWIG VON MISES. Szerk.: Mark Blaug. Aldershot, England, Edward Elgar, 1992; Don Lavoie: RIVALRY AND CENTRAL PLANNING: THE SOCIALIST CALCULATION DEBATE RECONSIDERED. Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

10. Friedrich A. Hayek, szerk.: COLLECTIVIST ECONOMIC PLANNING. London, Routledge and Kegan Paul, 1935. 201. o. skk.; ECONOMICS AND KNOWLEDGE. *Economica*, 4 (új sorozat, 1937). 33–54. o. Újra megjelent: Friedrich A. Hayek: INDIVIDUALISM AND ECONOMIC ORDER. London, Routledge and Kegan Paul, 1949. 2. fejezet.

11. Újra megjelent ugyanitt.

12. Israel Kirzner: THE MEANING OF MARKET PROCESS: ESSAYS IN THE DEVELOPMENT OF MODERN AUSTRIAN ECONOMICS. London, Routledge, 1992. 6. fejezet, 100–18. o.

13. Hayek korántsem egyértelmű empirizmusáról lásd Terence W. Hutchison: THE POLITICS AND PHILOSOPHY OF ECONOMICS. Oxford, Basil Blackwell, 1981. 7. fejezet, 203–32. o.; Bruce Caldwell: HAYEK THE FALSIFICATIONIST? A REFUTATION. RESEARCH IN THE HISTORY OF ECONOMIC THOUGHT AND METHODOLOGY. 10. k. Szerk.: W. J. Samuels. Greenwich, Conn, JAI Press, 1992.

14. Kirzner, 7. fejezet, 119–36. o.

15. THE COLLECTED WORKS OF FRIEDRICH A. HAYEK, VI. kötet, 158. o.; I. még 142., 147–48. o. és a szerkesztő, Peter G. Klein megjegyzéseit, 9–13. o., aki nem hagy kétséget afelől, hogy véleménye szerint Hayek és Mises között a metodológia területén nagy volt a szakadék.

16. Uo. 103. o.

17. THE COLLECTED WORKS OF FRIEDRICH A. HAYEK, IV. kötet.

BESZÉLGETÉS KORNAI JÁNOSSEL A SZOCIÁLIS KÉRDÉSRŐL

Kérdezi: Laki Mihály

LAKI MIHÁLY: Egy nagyon banális kérdés: az átmenet szempontjából mi a jelentősége a szociális kérdésnek?

KORNAI JÁNOS: Óriási jelentősége van; egyike az átmenet kulskérdéseinek. Ez egyébként mindenki előtt világos volt kezdettől fogva, bár hozzá kell tenni, hogy sok országban a valóságos politikában az első egy-két-három évben háttérbe szorult. Magyarországon nem.

L. M. Lehet-e azt mondani, hogy a létező szocializmusban a szociális kérdést megoldották, vagy nem volt kiélezett? Véleményed vagy emlékeid szerint milyenek voltak a társadalmi különbségek abban a rendszerben, miért van ilyen szempontból sokakban nosztalgia a létező szocializmus iránt?

K. J. Ezzel kapcsolatban országonként differenciálni kell. A létező szocializmus huszonhat országra terjedt ki Kínától Magyarorszáig, a jóléti rendszerek alakítására vonatkozó igen különböző politikákkal. Állapodjunk meg abban, hogy a kérdésre válaszolva most nem általánosítunk, hanem kizárólag Magyarországról beszélünk.

Magyarországon a sztálinista korszakban a jóléti rendszerek csak nagyon kezdetlegesen működtek. Munkanélküliség is volt. Tehát még nem bontakozott ki mindaz, ami ebben a tekintetben manapság sokakban nosztalgikus érzéseket ébreszt. Utána, a Kádár-korszakban, a gazdasági mechanizmusban végrehajtott negyed- és félreformokkal együtt elkezdődött a jóléti rendszerek kiépítése. Ez szinte évenként-kétévenként fontos lépéseken haladt előre. Vegyük szemügyre a nyolcvanas évek közepét. Milyen volt a helyzet ebből a szempontból? Jellemezte a teljes foglalkoztatás, sőt ezenfelül számottevő krónikus munkaerőhiány, továbbá a puha költségvetési korlát révén a vállalatok garantált túlélése. Ezzel együtt járt nem egyszerűen a foglalkoztatás, hanem a munkahely biztonsága is. Az emberek – ha kötelező foglalkoztatásuk hallgatólagos játékszabályait elfogadták – a „főmunkahelyükhöz” való lojalitásuk révén jogosultságok széles körére tettek szert, amelyeket törvények szentesítettek. A pénzbeni járandóságok köre számos elemből tevődött össze. Ide tartoztak a nyugdíjjal, a gyermekneveléssel, a betegséggel kapcsolatos társadalombiztosítási járandóságok, de a tanulással vagy az öregkorral összefüggő jogosultságok széles skálája is. A pénzbeni járandóságok számottevő része a bérekkel együtt nőtt. Ezt tetézte az áruk és szolgáltatások körét érintő ártámogatási rendszer, valamint a lakásépítésnek a központi újraelosztás csatornáin keresztül történő támogatása. Mindez együttvéve olyan széles körű szociálpolitikát valósított meg, amelynek mérete, teljesítménye, átfogó volta túlhaladta valamennyi más egykori szocialista országét. Ezért az erre való visszaemlékezés nem alap nélkül való.

Miért történt ez, miért vezették a magyarországi szocialista rendszert ebbe az irányba? Azt hiszem, a gyökerek az 1956-os traumához nyúlnak vissza, az uralkodó politikai elitnek ahhoz a kataritikus élményéhez, hogy egy fölháborodott nép elsodorhatja és üldözheti őket. Ezért jóban kell lenni a néppel. A szocialista rendszer egyes tulajdonságai (a beruházási éhség, az expanziós készlet, a puha költségvetési korlát) létrehozzák a teljes foglalkoztatottságot. Ez kialakul olyan represszív kommunista kormányok esetén is, amelyek nem törekednek különösebben népszerűskedésre. A magyar vezetés ehhez gondolatban hozzátette: „Nem akarunk többé utcai tüntetéseket vagy sztrájkolókat látni. Ezt biztosítjuk azzal, hogy 1956 után előbb kegyetlen megtorlást hajtunk végre, majd később azzal, hogy csökkentjük az elégedetlenséget.” A potenciális elégedetlenség levezetésének több egymással párhuzamos eszköztára volt. Az egyik a jogosultságok, gondoskodások, segélyek, kisegítések rendszerének a kiépítése. Ehhez az állami jóléti redistributív rendszeren kívül hozzátartozott a puha költségvetési korlát is. Elfogadhatatlannak tekintették, hogy egy régió vagy egy vállalat válságba kerüljön, mert akkor nem tudják ellátni a szociális funkciókat, és lokális munkanélküliség keletkezhet. Az állami jogrendbe beépített paternalizmus és a puha költségvetési korlát egymás kiegészítői voltak. Mindez a hatalmon lévők politikai érdekében történt. Tehát ez nem olyan vívmány volt, amit az emberek fogcsikorgatva, lépésről lépésre harcoltak ki, hanem a politikai vezetés szinte eléje ment a dolognak. Azoknak, akik az ilyesfajta állami szerepvállalást igényelték, követelték, azaz az „életszínvonal-lobbinak” és a „paternalizmuslobbinak” (ezek tulajdonképpen összefüggő csoportok) nem volt olyan nagyon nehéz dolguk ezt kiverekedni. Nem kellett az utcára vinni az embereket, hogy megkapják.

Az elégedetlenség leszerelésének másik nagy eszköztára a szürke gazdaság, a második gazdaság kifejlődése volt. Annak a megengedése, hogy ha valaki pénzt akar keresni, hadd keresen. Tehát az élelmesebbjének megadták a szürke gazdaságban a kereseti lehetőséget, és a kevésbé élelmesekek megkapták a paternalisztikus gondoskodást és a munkahely garantált biztonságát. Az első munkahely mindenki számára szavatolta a paternalisztikus gondoskodást, továbbá az ott szerzett jövedelmének nagyfokú biztonságát. Ezt az élelmesebbek, ügyesebbek kiegészíthették a második gazdaságban szerzett többletjövedellel.

A folyamatnak voltak ugyan veszesei is, de tulajdonképpen még ők is kevesebbet vesztek, mint amikor egy gazdaság igazából piaci gazdasággá válik. A nyertesek között persze a nyereség nem egyenletesen oszlott szét; voltak, akik több és voltak, akik kevesebb nyereséget értek el. Annak idején föl voltunk zúdulva azon, hogy egy privilegizált kádernek mennyi előnye van, mert állami üdülőben üdülhet, szolgálati kocsijön érte, és rendes lakása van. Most, amikor a gazdagság-szegénység skálája sokkal nagyobb mértékben széthúzódott, utólag azt érzékelheti a magyar társadalom, hogy az akkori privilégiumok aránylag szerényebbek voltak. Azok, akik akkor a legkedvezőbb anyagi életszínvonalon éltek, sokkal-sokkal közelebb voltak az átlaghoz, mint a mai leggazdagabb öt vagy tíz százalék. Ennyiben az akkori Magyarország közelebb volt az anyagi egyenlőséghez. Semmilyen társadalom sem szigorúan egalitárius, de az akkori jövedelemeloszlás bizonyára egyenletesebb volt, mint a mai.

L. M. Nem történik-e az, hogy a rendszerváltáskor olyanok kerültek jó indulóhelyzetbe, azok rendelkeznek anyagi tőkével, kapcsolati tőkével, műveltségi és szellemi tőkével, akik nem a szakértelmük vagy a teljesítményük alapján élvezik a kedvezőbb startot, hanem más okokból, például a korábbi rendszerbeli lojalitásuk miatt? Sokan értelmeznek egy ilyenfajta indulóegyenlőtlenséget. Mi erről a véleményed?

K. J. Válasszuk szét a kérdésnek a pozitív részét, vagyis annak konstatálását, hogy létezik-e ez a jelenség, annak normatív értékelésétől.

Minden társadalomban, beleértve a rendszerváltó átmeneteket is, előnye van annak, aki egy korábbi állapotban szerzett fizikai vagyont, s azt nem veszik el tőle; aki magával hoz hasznosítható kapcsolatokat; és harmadikként említve talán a legfontosabbat: aki szellemi tőkével rendelkezik. Ez utóbbi azzal kezdődik, hogy az agya jobban trenírozott, és gördülékenyebben működik, és folytatódik azzal, hogy több ismeretanyagot halmozott fel, többek között nyelvtudást, a társadalmi viselkedés rutinját és így tovább. Ez az újrakezdésnél előny; ezt nem lehet tagadni.

L. M. Ennek megítélése tehát egyszerűen morális kérdés?

K. J. Egyelőre maradjunk még a pozitív elemzésnél. A jobb esélyek átmentésének lehetősége attól függ, hogy a társadalom végrehajt-e erőszakkal vagyonelemek elmozdítását és a korábbi rendszer vezető rétegének eltávolítását a magasabb pozíciókból. Ezt tette a kommunista rendszer, amikor hatalomra került. Konfiskálta a meglévő vagyonokat, szétrombolta a korábbi kapcsolati rendszereket, kiüldözte a korábbi politikai rendszer felső rétegét a hatalom, az állami adminisztrációt, a gazdaság és a kultúra minden vezető pozíciójából. A hatalom átvétele után már csak az az érdekes, hogy ki lesz jóban a párttitkárral és a komisszárral, és teljesen érdektelenné válik a korábbi kapcsolati rendszer. A szellemi tőkét ugyan nem tudja kiverni a korábbi elit tagjainak agyából, de erőszakkal olyan munkakörbe tudja őket kényszeríteni, amiben azt nem tudják hasznosítani.

Minél békésebb a szocializmus összeomlása után az átmenet, minél kevésbé akarnak embereket üldözni, minél kevésbé akarnak bosszút állni, minél kevésbé akarnak erő-

szakkal belenyúlni abba, hogy ki-kí hogyan hasznosíthatja azt, amije van, legyen az kézzelfogható vagyon vagy az a tőke, ami a fejében van, annál inkább hasznosulnak az előző rendszerből áthozott előnyök.

Emlékszem arra, hogy 1991–1992 körül észrevettem: X. vagy Y., aki alaposan kompromittálta magát a Kádár-rezsim lelkes támogatójaként, feltűnt egy nagy nyugati bank magyarországi vezető képviselői között vagy egy magyarországi befektetésekben érdekelt külföldi vállalat főtanácsadójaként. Egy ízben megkérdeztem egy amerikai egyetemi kollégámat, aki „business economics”-re specializálódott, és jól ismeri az üzleti világ mentalitását: szerinte miért teszik ezt? Hát nem tudják, hogy ez az ember hogyan viselkedett azelőtt, és mekkora fekete foltok vannak az életrajzában? A kolléga szinte értetlenül fogadta a kérdésemet. Mi közük van az illető személy politikai múltjához? Ez az ember, akit a nyugati vállalat felhasznál, itt élt és él Magyarországon, jól kiismeri magát ebben az országban, jó kapcsolatai vannak, s ráadásul megtanulta a Nyugattal való kapcsolattartás módszereit is. Persze hogy hasznosítják ezeket az értékes tulajdonságait! A békés átmenet szabad utat ad a kapcsolat és a fejekben lévő tudás értékesülésének. Elindul egy kiválasztódsági folyamat. Ebben a buta egykori káder előbb-utóbb félresodródik. Viszont az okos, a szakértő káder, aki továbbra is hasznosítható kapcsolatokkal rendelkezik, az sikeresen beépül az új rendszerbe. Ez a folytonos, sima, fokozatos, békés magyar rendszer-átalakulás fontos tulajdonsága.

Ezek után föltehetjük a kérdést, hogy mindez morálisan hogyan értékelhető. A magamban kialakított értékítélet tudomásul veszi a helyzet ambivalens, ellentmondásos jellegét. A Magyarországon végrehajtott forradalom (mert a rendszerváltást történelmi értelemben forradalomnak tekintem) vértelenségét, kiméletességét előnynek tekintem. Ugyanennek a vonásnak az a hátrányos következménye, hogy nem került sor radikális újrarendezésre, amely drasztikusan lesüllyesztett és mesterségesen fölemelt volna embereket múltbeli politikai viselkedésük alapján. A magyar társadalom nagyobb része, azt hiszem, nagyobb súlyt adott az előnynek, mint a hátrálynak. Fogcsikorgatva vagy legalábbis bosszankodva vette tudomásul a kaméleonok parádéját, de azért nem követelt a politikai múlt alapján végrehajtott kiméletlen szelekciót.

L. M. Én megkülönböztetném itt a szellemi kapcsolatokat attól az esettől, amikor tőkét is elvontak az államiból a magánszférába, és ezáltal létesült egyesek számára előnyös indulóhelyzet a rendszerváltáskor.

K. J. Igaz, hogy akik a múltban közelebb voltak a tűzhöz, nagyobb valószínűséggel halmoztak fel kedvezőbb indulótőkét, pl. a lakáskörülményekben vagy más anyagi javakban. Ehhez két megjegyzésem van. Az első: nem biztos, hogy jobb lett volna konfiskálással kezdeni. Ez brutális lépés; nem jó start az alig kibontakozó demokrácia számára. Nehéz, valószínűleg lehetetlen széles körű konfiskálást jogszerűen, az összes enyhítő és terhelő körülmény figyelembevételével végrehajtani.

A másik megjegyzésem inkább a probléma elemzésével kapcsolatos. Tegyük fel, hogy tíz év múlva valaki egy függvényt fog felírni az akkori jövedelem- és vagyoneloszlás megmagyarázására. Ebben a függvényben több magyarázó változó szerepel majd, köztük olyanok is, amelyek azt reprezentálják: az állampolgár az 1990 előtti elit tagja volt-e vagy ahhoz közel állt-e, vagy az akkori elittag törvényes örököse volt-e. Sejtésem szerint az fog kiderülni, hogy ezeknek a változóknak lesz ugyan szignifikáns magyarázóerejük, de ez a magyarázóerő aránylag gyenge lesz. A függvényben sokkal nagyobb súlyt kapnak majd azok a változók, amelyek a következőket fejezik ki: ki mit

tett 1990 óta, és mennyire volt szerencséje. Elkótyavetyélte-e az indulótőkét vagy ügyesen és szerencsésen alkalmazkodott-e az új körülményekhez.

A volt káderek rendszerváltás kori vagyontmentését utólag sem akarom etikailag jóváhagyni és igazolni. Végül is kétféle átmenettípus között választhattunk, amelyek közül egyik sem teljesen megnyugtató etikailag. A véres, a fölforgató rendteremtésből és „a lapok új leosztásával” járó brutalitásból már elég volt ebben az évszázadban. A magyar társadalom tehát a szelidebb változást s ezzel együtt a tőkeátmentést lehetővé tevő átmenetet választotta kisebbik rosszként. Én ezt a választást a magam részéről utólag is helybenhagynom.

L. M. Igen, de akik valamiképpen relatív veszesei voltak a szocializmusnak, azok kárpótlásfelére vágytak. Vagy legalábbis állami, intézményi segítségre ahhoz, hogy ne ők maradjanak le újra.

K. J. Én ezzel az elvvel egyetértek. Ez nemcsak a rendszerváltás idején, de minden időben felvetődő igény: ha valaki nem a saját döntései, hanem a rossz sors következtében került nagy veszteségeket okozó hátrányos helyzetbe, akkor jogosult a társadalom különleges, kompenzáló jellegű gondoskodására (egyéb feltételek megléte mellett). Tehát ebben a gondolatmenetben különbséget teszünk azok között, akiket az előző rendszer származásuk vagy politikai állásfoglalásuk miatt sújtott, szemben azokkal, akik azért nem vitték sokra, mert a politikától teljesen független minősítéssel, egyszerűen gyenge teljesítményt mutattak fel. Az, aki a politikai üldözés vagy diszkrimináció vesztese volt, nem tévesztendő össze azzal, aki például tanulhatott volna, de nem tanult. Ez két különböző dolog. Figyelembe kell venni többek között azt, hogy éppen a tanuláshoz, a szellemi tőke megszerzéséhez az előző rendszer sokaknak adott esélyt.

L. M. Ha valaki egyszerűen lusta volt tanulni...

K. J. Ha valaki húsz-egynéhány éves korában tudatlanul, rosszul felkészülve érkezik 1990-ben a kapitalizmus küszöbére, akkor nagy különbséget tennék egy nyolcgyerekes, szegény sorsú cigánycsalád gyereke és egy olyan fiatal között, aki a szülei és az állam pénzén élt, és leginkább rajta múlt, hogy mennyi iskolát végzett és ott mennyi tudást szerzett.

L. M. Szerinted el kell választani a veszélyesen, mi több önveszélyesen élő ember ügyét a rendszer okozta következményektől?

K. J. A kérdés hangulatával egyetértek, a fogalmazáshoz szeretnék hozzászólni. Rendszertől és történelmi helyzettől függetlenül, itt egy alapvető filozófiai kérdéshez értünk el. Alapvetően fontosnak tartom az egyéni felelősséget. Mindenki felelős az életéért, és senkit nem lehet felmenteni ez alól a felelősség alól. Az auschwitzi haláltábor foglya is felelős azért, hogy mit tesz abban a helyzetben, amiben van. És a Kádár-rendszer a haláltábornál nagyobb választási lehetőséget engedett az embereknek. Tehát a körülményekre való hivatkozást, mint egy adott, kialakult állapot kizárólagos, minden egyéni felelősség alól felmentést adó indokolását alapvető etikai kritériumok alapján nem tudom elfogadni. Én ebből a szempontból nem ugyanazt a mértéket alkalmazom Pol-Pot Kambodzsájára, mint Kádár Magyarországra. A Kádár-rendszer puha diktatúra volt. Paternalista volt, és megengedte a második gazdaság létezését a gazdasági szférában. Ez kibővítette az emberek lehetőségeit. A magyar ember nagyobb egyéni felelősséget visel abban, hogy milyen tudással ért a rendszerváltás küszöbére, mint a Pol-Pot-rezsim és a polgárháború által megnyomorított kambodzsai ember, mert nagyobb volt a mozgástere.

Eszem ágában sincs tagadni azt, hogy a Kádár-rezsimnek is voltak áldozatai, de az

áldozatnak fokozatai vannak. Ha valakinek a szüleit kitelepítették, és ezzel valóban egyszer és mindenkorra elütötték az egyetem lehetőségétől, akkor nem kérdezem meg ettől az embertől: mért nem mentél egyetemre? Bár még ez is bizonyos fokig az életkor és az egyéni alkat függvénye. Ismeretes, hogy a kitelepítettek gyerekei közül nem is egy a későbbi puhább évtizedekben eljutott az egyetemre. A mai politikai és gazdasági elitnek egy része éppen azok közül került ki, akiknek szüleit a kommunista rendszer üldözte vagy hátrányos helyzetbe hozta, de akik maguk már egyetemi diplomát tudtak szerezni.

Én az elmondottakkal nem kicsinylem le az esélyeket meghatározó társadalmi körülmények jelentőségét. Beszélgetésünk dialektikája olyan, hogy kénytelen vagyok a probléma másik felét megfogalmazni, de szeretném elkerülni azt a látszatot, mely szerint én tagadnám a társadalmi körülmények jelentőségét és ezen belül azt, hogy a kommunista rendszer valamennyi válfajának, benne a Kádár-rezsimnek is volt az esélyek egyenlőségét rontó, megnyomorító hatása.

L. M. Térjünk rá a jóléti szféra problémáira. Fő állításod a „koraszülött jóléti államról” az, hogy a szocialista rendszer a lehetőségein túl építette ki a szociális hálót, az egészségügyi ellátást, az oktatási rendszert.

K. J. Nemcsak a jogosultsági építményről van itt szó, hanem általában az életszínvonalról. Az életszínvonalba beleértendő a második gazdaság keretében keresett javak is. Magyarországon jobban éltek az emberek, mint bárhol máshol a kommunista országokban. (Talán az NDK-ban volt magasabb az anyagi életszínvonal, de ott az emberek közérzetét a magyarokéhoz képest súlyosan rontotta a sokkal keményebb elnyomás.)

A makrogazdasági probléma ezzel kapcsolatban az volt, hogy az ország a termelési potenciálja által megengedett színvonal fölé növelte a fogyasztást s ezen belül elsősorban az állami redistribúció által elosztott kollektív fogyasztást. A magyar GDP és a termelés növekedése már a hetvenes évek végén és még inkább a nyolcvanas években mindinkább lelassult, majd közel került a stagnáláshoz, végül pedig 1991-től meredeken zuhant. Ehhez képest a fogyasztás és ezen belül az állami jóléti gondoskodás egyes elemei tovább nőttek, más elemei, ha csökkentek is, de messze nem arányosan a termelés csökkenésével. Ilyen szempontból Magyarország kiáltó ellentéte Lengyelországnak, ahol a rendszerváltás azzal indult, hogy az életszínvonal igen hamar nagyon erősen csökkent.

L. M. Magyarországon volt a legfelelőtlenebb a régi kommunista vezetés?

K. J. Ebben, azaz a makrogazdasági arányosság követelményeinek súlyos megsértésében bizonyára sokkal felelőtlenebb volt, mint számos más kelet-európai kommunista párt. Ezek a hibás arányok azután tovább érvényesültek a rendszerváltást követő első kormányzat idején, majd az 1994 utáni első tíz hónapban. Tekintsünk most el annak összemérésétől, hogy melyik kormányt milyen mértékű felelősség terhel. Annyi bizonyos, hogy 1995. március 12-én a gazdaságpolitika benyújtotta a számlát a magyar társadalomnak. Nos, ez a számla azért lett ekkora, mert nem korábban nyújtották be. A mindenkorai magyar kormányok egészen március 12-ig saját jól felfogott politikai érdekükből, a népszerűség hajhászása kedvéért, a konfliktusok mindenáron való elkerülése érdekében nyugodtak bele abba, hogy ekkora tételek halmozódtak fel a számlán.

Lengyelországban húsz éven át újra és újra tömegesen sztrájkoltak az emberek. Magyarországon nem sztrájkoltak. Lengyelországban folyton elégedetlenség volt.

Létrejött a Szolidaritás sok millió résztvevővel. Magyarországon nem volt tömeges ellenállás, mert volt ugyan dohogás, de nem volt kirobbanó az elégedetlenség.

Évtizedeken át, már 1990 előtt is és utána is folyamatosan nőtt a számla. Ennek a halmozódásnak a legszembetűnőbb része a külföldi adósság. 1993–94-ben az adósságot generáló fizetésimérleg-hiány (azaz a hazai túl-felhasználás) addig soha nem látott méretet öltött.

Különösen nagy felelőtlenségnek érzem, ha országos szintű gondolkodásra és némi elemi számolásra képes ember „nosztalgiázik” ebben a témakörben, azaz a fogyasztás és az állami kiadások ügyében. Nem kell makroközgazdásznak lenni ahhoz, hogy valaki megértse az elemi összefüggést a mostani megszorítás és a korábban elért, a többi szocialista és posztoszocialista országéhoz képest aránylag magasabb magyarországi átlagos életszínvonal között. Az ilyen fejtegetésekkel szemben gyakran azt hozzák fel, hogy a társadalom egy részének már jóval korábban romlott az anyagi helyzete. Ezt tudom, és ennek fájdalmas jelentőségével tisztában vagyok, ettől azonban még meghatározott gondolatmenetekben megengedett, sőt nélkülözhetetlen kategória az „átlagos” fogyasztás vagy az átlagos életszínvonal. Erről állítják sokan, köztük én is, hogy trendje elszaladt az ország erőforrásaihoz, potenciáljához képest.

És most térjünk vissza a tágabb problémakörtől, a fogyasztástól annak a kérdésedben érintett fontos alkotórészéhez, az állam által elosztott szociális juttatásokhoz. Az én idézett megfogalmazásom mögött az a gondolat húzódik meg, hogy a törvénybe iktatott jogosultságok együttese, azaz mindaz együttvéve, ami a magyar állampolgárnak „jár” az államtól, nem arányos a magyar gazdaság teljesítőképességével, hanem e potenciál fölött van. A „koraszülött jóléti állam” gondolatnak a lényege, hogy erős összefüggés van egyfelől a gazdasági fejlettség, a gazdaság teherbíró képessége, másfelől általában az életszínvonal s ezen belül az életszínvonalnak az állami gondoskodás formájában juttatott része között. Magyarország ebben egyedülálló. Itt sokkal nagyobb a juttatás, mint bármely más, korábban szocialista országban.

Miközben empirikusan megfigyelhető az említett összefüggés a gazdaság teljesítőképessége és az állami gondoskodás lehetősége között – azaz a potenciál előbb-utóbb behatárolja a gondoskodási lehetőséget –, okozati értelemben fennáll az ellenkező hatásirány is. Ott, ahol az állami juttatás kisebb, rendszerint gyorsabb a gazdasági potenciál növekedése. Ez könnyen belátható. A paternalista gondoskodás fedezetére magas járulékokat és adókat kell kivetni, amely elszívja az erőforrásokat a növekedést közvetlenül szolgáló felhasználás elől.

Itt megint egy politikai-etikai döntéshez jutottunk. Én nem vagyok a mindenáron leggyorsabb növekedés híve. Huszonnégy évvel ezelőtt könyvet írtam arról, hogy nem helyeslem az erőltetett növekedést, s helyébe inkább a harmonikus növekedést ajánlom. De a harmónia követelményeit mindkét oldalról meg lehet sérteni. Most már, évtizedes trendeket nézve, nem az volt Magyarország problémája, hogy erőltette a beruházást, hanem az, hogy erőltette a fogyasztást, s közben lelohadt a növekedés.

Figyelemre méltó az a „trade-off”, az az átváltás, amely egyfelől a társadalmi nyugalom, másfelől a fogyasztás és állami gondoskodás között van. Csehországban a Husák-rendszer lényegesen kedvezőbb makrogazdasági állapotot hagyott örökül, mint a Kádár-rendszer. Husák titkosrendőrséggel, Václav Havel és a többiek évtizedekben zárásával biztosította azt a csendet, amit Kádár azzal ért el, hogy az utolsó évtizedekben már nemigen zárta börtönbe az ellenzékét, de az embereket jobban megnyugtatta. Többet adott nekik anyagi tekintetben – de azon az áron, hogy nőtt az adósság, a költ-

segvetség túlvállalásai megszülték a krónikus deficitet, beindult az infláció. Ennek az árát most fizetjük meg.

L. M. És ezt a kiugró felelőtlenséget elsősorban az 1956-oshoz hasonló újabb forradalom elkerülésének a szándékára vezeted vissza?

K. J. Nem úgy képezem, hogy Kádár János leült az íróasztala mellé, és átgondolta a nagy mestertervet: „Így fogom berendezni a rendszert.” Az ország vezetői a zsigerekben érezték, hogy ha valahol nagy dohogás volt, akkor oda kell dobni valamit. Ha azt hallották, hogy Borsodban morognak az emberek, akkor nem egyszerűen az történt, hogy odaküldtek egy államtitkárt beszélni, hanem valamit mindjárt adtak is. Ha egy vállalat bajba került, gyorsan hitelt vagy segílyt folyósítottak, még ha ennek következtében a költségvetés és a fizetési mérleg helyzete romlott is. Ha valahol élelemhiány mutatkozott, az ellátási lyukat rögtön betömték rompttal, megint csak a kereskedelmi és fizetési mérleg rovására. Ez élesen különbözött attól, amit például Ceaușescu tett: elvette az emberek elől akár még a villamos áramot is, csak hogy jobb legyen az export-import mérleg, és szinte az utolsó dollárig kifizethesse az adósságot. A zúgólódás ellen ott volt a titkosrendőrség. Ez nagyon élesen mutatja a kétféle kommunista rezsim magatartásának eltérését.

L. M. Most úgy látszik, hogy ki kell fizetni a számlát, és mindenki úgy gondolja, hogy neki kevesebbet kellene fizetnie. Mindenki szeretné az ilyen veszteségeit minimalizálni. Milyen szabályt lehet vagy kellene követni abban, hogy miképpen oszoljanak el a terhek vagy az elmaradt hasznok?

K. J. Szokás szerint kétféle megközelítésre van módunk. Az egyik a pozitív megfigyelés, a másik a normatív elvek felállítása. Pozitív vizsgálat keretében megfigyelhetjük a következő két jelenséget. Az egyik: a magyar gazdaságnak az alapvető egyenlőtlenségi problémája az adózás alól kibújók és az adózás alól kibújni nem tudók közötti tehermegoszlás kiáltó igazságtalansága. Az adóbevallások szerint az évi átlagos vállalkozói jövedelem száztízezer forint. Ez, azt hiszem, a létminimum körül van. Csodálkozom, hogy miért maradnak ezek az emberek vállalkozók, miért nem jelentkeznek munkaviszony alapján végzett munkára, hiszen akkor ennél többet keresnének. Az egyenlőtlenséget kiváltó másik tényező, a szociológusok által használt elnevezéssel, a különböző rétegek és csoportok érdekartikuláló és érdekérvényesítő képességei közötti eltérések. Ez a képesség két szinten jelentkezhet. Az egyik a parlamenten kívüli eszközök igénybevétele. Néhány száz mozdonyvezető vagy erőművi dolgozó, akik a koncentráció következtében könnyen szervezhetőek, és akiknek a kezében a termelés életfontosságú, napokra sem nélkülözhető tényezői összpontosulnak, egy egész országot le tudnak állítani. Vagy az egymással rádió-összeköttetésben álló taxisofőrök blokádot állíthatnak fel, és meg tudják bénítani a fővárost. Érthető, hogy ezek a csoportok erőteljesebben tudják az érdekeiket érvényesíteni parlamenten kívüli eszközökkel, mint mondjuk a napszámosok, akik ha sztrájkkal próbálkoznának, bizonyára nem lennének képesek leállítani az országot. Az érdekérvényesítés másik szintjén a parlamenti eszközöket veszik igénybe. Parlamenti demokráciában nagy súlyuk van az olyan aránylag homogén érdekcsoportoknak, amelyek nagy választói tömeget képviselnek. Ilyen érdekcsoportot alkotnak elsősorban a nyugdíjasok. Minden harmadik választó nyugdíjas. Még csak nem is kell kimenniük az utcára. Az ő választásuk elég jelentős mértékben eldöntheti a parlament összetételét. A pusztán létszám adta nagy szavazóerőt azután kiegészítik a parlamenti demokráciákban érvényesülő egyéb nyomásgyakorló technikák: küldöttségek, a helyi képviselőre gyakorolt nyomás, a nyílt vagy rej-

tett lobbizás a politikusok körében. Ha tehát a parlamenti demokráciák s közöttük a mi fiatal demokráciánk és félig érett piacgazdaságunk tényleges működési szabályosságait józanul számba vehetjük, akkor a következő prognózist adhatjuk. Az említett két tényező, az adózás elkerülésének lehetősége és az érdekérvényesítés képessége messzemenően eldönti majd, hogy miként oszlanak el a terhek a lakosság csoportjai között.

Hangsúlyozom, hogy a fenti prognózis kifejtésével még semmit nem mondtam arról, hogy én milyen tehermegoszlással rokonszenveznék; az pozitív prognózis volt és nem normatív állásfoglalás.

L. M. Maradjunk még a pozitív megközelítésnél. Szerinted tehát vannak olyan csoportok vagy rétegek vagy szakmák vagy olyan pozícióban lévő emberek, akik tudják érvényesíteni az érdekeiket, másoknak pedig ez nem megy. Tehát valakik nyerni fognak, mások viszont veszíteni.

K. J. Valamely csoport vagy egyén alapján véve kétféle fő módszerrel érheti el azt, hogy a jövedelem tényleges eloszlása eltérjen attól, amit a piaci erők játéka hozna létre. Az egyik fő módszer, hogy kikerüli az államot, a másik fő módszer, amikor az államra gyakorolt nyomással éri el azt, hogy az állam az ő javára avatkozzék be a piaci disztribúcióba.

L. M. Lehet-e azt mondani, hogy ez a kétfajta viselkedés mindenütt fellelhető a világon, de a szocializmus utáni átmenetben megnő a jelentősége?

K. J. Az elsőnek – az adókerülésnek – a mértéke rendkívül magas. Ez visszavezethető a Kádár-rendszerben rögződött társadalmi viselkedési formákra. A közmorál nem ítéli el, természetesnek veszi, hogy lényegében minden magyar állampolgár részt vesz valamilyen formában az adók megkerülésében. Az biztos, hogy a mérték összefügg az átmenettel. A másikkban, az érdekérvényesítés parlamenti és parlamenten kívüli eszközeinek alkalmazásában, nézetem szerint nincs jellegzetes különbség; ez minden parlamenti demokráciában létezik.

L. M. Tehát az nyer inkább, aki ki tud bújni az adózás alól vagy akinek erősebb a hangja? Hadd szűkítsem le egyelőre a kérdést, és maradjunk most csak az előbbi jelenségnél, azaz az adókerülésnél.

K. J. Azért ez túl sötét kép lenne. Azt hiszem, végeredményben kétféle fő módja van a kiugró nyereség megszerzésének. A kétféle mód részaránya egyénekenként és csoportonként szóródik, és sokaknál mind a kettő egyszerre jelentkezik. Van, aki valóságos piaci nyereségre tesz szert, és van, akinek a nyeresége az imént elmondott körülmények hatására, azaz adókerülés révén keletkezik vagy nő meg kiugró mértékben. Mind a kettőt nézzük meg egy kicsit közelebbről.

A legitim piaci nyereséget szerzők körét nem szeretném a szorgalmas suszterre korlátozni, aki reggeltől estig kalapálgat, és ettől sokak szemében jól megérdemelt keresménynek minősül a pénze. A piac úgy működik, hogy minél zavarosabb, átláthatatlanabb a helyzet, annál nagyobb kereseti lehetősége van annak, aki a kereslet és a kínálat közötti hézagokat betömi. A piac úgy működik, hogy az ilyen élelmes, ügyes és rámenős embereket jutalmazza. Lehet, hogy ő milliomos lesz, és a szorgalmas suszter csak tíz- vagy húszezer forintot keres.

L. M. Nem teszel különbséget a nyereszkedő és a szorgalmas tőkés között?

K. J. A nyereszkedő a piacgazdaság jogosult résztvevője, szerepe van abban, hogy a kereslet és kínálat egymásra talál. Az, amit a piacgazdasággal szemben elfogult és hoz-

zá nem értő ember sokszor spekulációnak nevez, nélkülözhetetlen a kínálat és a kereslet egyensúlyba kerüléséhez.

L. M. Aki fialtítja a tőkét, az mindegy, hogy miképpen teszi, így is, úgy is hasznos piaci szereplő.

K. J. Arra való a tőke, hogy fialtassák, nem arra, hogy ne fialjon. Tehát az elsőt nem szabad kizárólag az iparkodó, kétkezi munkással vagy a feltalálóval azonosítani. Az első csoportban – azaz azok között, akiket a piac juttat nyereséghez – mindenki benne van, aki valóban a piacon szerzi meg a pénzt, nem pedig azzal, hogy elvonja az állam elől, vagy hogy az államtól pénzt csikar ki. Számos jól működő export-import cég van, vannak fellendülő iparágak, az informatikai ipar, az építőipar. A vállalkozások egy része olyan keresletet légit ki, amelyet a korábbi önkényesen eltorzított kínálat nem fedezett; érthető, hogy ezek is igen jövedelmezők. Magas keresethez jutnak azok a szakmák, amelyeknek a technológiai fejlődés előre látható trendjei szerint különösen biztató jövőjük van. A gazdaságnak ezeken a pontjain nagy nyereségek keletkeznek az átmenet időszakában – és ez szerintem rendjén van így.

A másik csoportban a nagy nyereség által keletkezik, hogy kibújnak az adó alól. Tulajdonképpen ennek is két változata van. Az adójog hézagokat hagyott. Minden magyar állampolgárnak törvény adta joga kihasználni a joghézagokat. Az ilyen állampolgár nem adócsaló. Az adóhatóság felelőssége, hogy ne hagyjon joghézagot.

Sok esetben persze a joghézag kihasználása párosulhat csalással. Van, amikor egyszerre megy végbe a piaci kereslet-kínálat adta lehetőség élelmes és jogszerű kiaknázása, a joghézag kihasználása és az igazi adócsalás; a háromféle cselekmény összefonódik, és hatványozhatja a keresményeket. Mégis, etikai ítélet alkotásakor szigorúan különbséget kell tenni. Az lenne a kívánatos, hogy a közterhek alóli kibújás megszűnjék. Sosem fog teljesen megszűnni, de jó lenne, ha minél kisebb területre szorulna.

Itt szeretném felhívni a figyelmet egy lényeges megkülönböztetésre, amely gyakran elmosódik a beszélgetésekben. Egy dolog, hogy valamely magas nyereség megszerzése piaci szempontból legitim-e (ellentétben az adókerülés révén szerzett illegitim többletnyereséggel). És más dolog, hogy ezt a magas nyereséget indokolt-e ugyanolyan arányban hagyni annál, aki legitim módon megszerezte, mint amilyen arányban marad a rosszabbul kereső embereknel. Más szóval: minden legitim piaci keresményt azonos arányban kell-e adóztatni, vagy indokolt-e a progresszív adóztatás. Az utóbbi kérdés átvezet a méltányos köztelherhivés problémájához és elsősorban annak etikai vonatkozásaihoz. (Itt most ne térjünk ki az adózással kapcsolatos más szempontokra: az adók ösztönző hatására stb.) Tehát ismétlem: akarjuk-e, hogy aki többet keres, a piacon tanúsított teljesítmény és a szerencse segítségével, a törvényeket betartva, az ne csak a jövedelmével arányosan nagyobb volumenben, hanem progresszív kulcsok szerint vegye ki a részét a közterhekből? Más szóval akarjuk-e azt, aki jogosultan többet keresett jobban megterhelni adókkal annak érdekében, hogy a legkülönbözőbb okok miatt rászorulónak több jusson. Ez átvezet a szolidaritási elv alapján történő állami újraelosztás kérdéséhez.

Ezzel áttértünk a jövedelemelosztás, újraelosztás, adózás és állami juttatás normatív követelményeire. Mi az, amit például egy közgazdász, mint te vagy én sugalmazunk azoknak, akik esetleg meghallgatják a szavunkat? Az újraelosztásnak vannak közgazdasági-technikai és etikai princípiumai, és mindegyikről érdemes külön beszélni. Tehát nem lehet csak az egyikből vagy a másikkól levezetni az újraelosztás kívánatos rendjét, mert abból hibás következtetések adódnának.

L. M. Te sokszor írtál a rossz hatékonyságú disztribútor államról. Itt mégsem látok más szereplőt, legalábbis középtávon, ezeknek az anomáliáknak a kiküszöbölésére. Mindig az állam az adószedő.

K. J. Az állam nélküli társadalom – utópia. Illúziók nélkül kellene valamennyi társadalmi szereplőre tekinteni. Nekem például a vállalkozóval vagy a profitmotivációjú vállalattal, sőt az egyénnel, az állampolgárral kapcsolatban sincs illúzióm, de ettől még normatív gondolkodásunkban mindegyikre rábízhatunk fontos szerepet. Az államot gyarló intézménynek tartom, de ennek tudatában is rábíznék számtalan funkciót. Nem tudunk mit csinálni, rá kell bízni, és olyan kiegészítő mechanizmusokat kell beépíteni, amelyek az állam gyarlóságát legalább részben ellensúlyozzák. Az túl erős kifejezés, hogy az állam „rossz”. Egyszerűen arról van szó, hogy az állam funkcióit esendő emberek látják el, akik mindenféle befolyás alatt is állnak.

Ebből máris fontos gyakorlati következtetés adódik. Minél kevesebb olyan funkciót szeretnék, amelyben az államnak nincs konkurenciája, ahol az államnak abszolút monopóliuma van. Ha az államnak versenyeznie kell, akkor már jobb a helyzet. Például a legtöbb országban van állami posta. A jó az, ha az állami posta mellett létezik magánposta is.

L. M. Állami oktatás...

K. J. És nem állami oktatás. Az állami egészségügyi szolgáltatás mellett legyen nem állami egészségügyi szolgáltatás, állami temetés mellett nem állami temetés és így tovább, a bölcsőtől a koporsóig. Egyébként ez nagyon fontos közgazdasági érv az állam redukciója mellett. Nem szabad olyan magasra emelni az adót, hogy kiszorítsa bizonyos funkciók nem állami ellátását, és ezzel örökre rögzítse az állami monopóliumot, és elállja a verseny útját. Tehát ha az állami egészségügy és az oktatás finanszírozására akkora összeget emelünk le a társadalom összjövedelméből, ami már nem hagy helyet arra, hogy nem állami intézmények belépjenek, és az állampolgár képes legyen azokat megfizetni, akkor az állam monopóliumát már az adózásnál végképp eldöntöttük.

L. M. Még ha konkurenciának alá lenne is vetve, az államnak mégis nagyon fontos szerepe van és lesz az újraelosztásban. Szerinted az államnak milyen elveket kellene követnie ebben az átcsoportosításban?

K. J. A bevételek oldalán helyeslem azt, amiről már szó volt: a progresszív közteherviselést. Most már túljutottunk a piacgazdaság és a magántulajdon meghonosításának első rohamán. Ideje azt az elvet érvényesíteni, hogy aki tud, nagyobb mértékben járuljon hozzá a terhekhez, mint aki nem teheti. Ez tehát a progresszív adóztatás elfogadását jelenti – azzal a megszorítással, hogy a túlzott progresszivitás ne váljék a teljesítmény ellenőztönzőjévé. Nem szabad akkora progresszivitást beépíteni az adórendszerbe, amely már a teljesítmény visszatartására készíttet, mert akkor kevesebb lesz az összjövedelem. Hosszabb időszakot tekintve, abszolút volumenben kevesebb jut annak, akit a redisztribúció révén végül is meg akarunk segíteni.

L. M. Ne zárjon be nyolc hónapra az, aki négy hónap alatt eléri az adómaximumot.

K. J. Svédországban volt egy időszak, amikor a marginális adó kilencven százalék volt, tehát az az orvos, akinek a beteg száz koronát adott, abból csak tíz koronát kapott meg. Ő úgy érezte, hogy ezért nem marad benn délután, akkor inkább elmegy horgászni. Tehát nem szabad túladoztatni és nem szabad túlzásba vinni a progresszivitást. Talán a pusztán sárga irigység készítette a svéd adórendszer egyik-másik kidolgozóját arra, hogy minden józan határon túlmenjenek. Itt vissza lehet térni a szocializmushoz. A

szocializmus hosszú távon többek között azért nem tudott prosperálni, mert az elosztási rendszere rossz volt. Amit az előbb bizonyos fokig érdemének tudtunk be, hogy egyfajta egyenlősdi hajtott végre, egyúttal óriási hátránya is volt. És hosszú távon ez a hátrány bizonyult erősebbnek. Bukásának egyik oka, hogy nem tudott olyan mechanizmust kialakítani, amelyben az ösztönzés előtérbe került volna. A nivellálás elszűrítő hatású volt, a szocializmus nem tudott igazán különbséget tenni nagy és kis teljesítmény között. Meg lehet nézni azt a nyugdíjrendszert, amelyben a szupersztár és a segédkönyvelő között nincs jelentős különbség. Mire az élet végére kerültek, az úgynevezett állami gondoskodásban elmosódott a különbség az igazán nagy teljesítmény és a jelentéktelen kis teljesítmény között.

Azok közé tartozom, akik az egyenlőségnek önmagában nem tulajdonítanak belső értéket.

L. M. Csak az egyenlőbb esélyeknek?

K. J. Én nem ezen a ponton szeretném elkezdni a társadalmi igazság posztulátumainak felállítását. Aki bizonyos okok miatt a társadalom segítségére szorul, az kapja meg. A másik fontos elv az, hogy a társadalom berendezkedése biztosítsa: az alul lévők, a nélkülözők helyzete, az időbeni trendet tekintve, javuljon. Ne maradjon ki a társadalom fejlődéséből, neki is része legyen belőle. Én ezt érzem igazságosnak. Az én erkölcsi elveim szerint nem helyes öncélúan annak örülni, hogy a fölül lévők jól lenyomják a közepesek szintjére. Nagy különbség van az ilyesféle, valljuk meg, irigység által motivált „fizessenek a gazdagok” kárörvendő szemlélet és a méltányos közteherviselés szép elve között. Utóbbinál a fölül lévők fokozott megadóztatása nem cél, hanem eszköz arra, hogy az alul lévők segítéséhez szükséges forrásokat biztosítsák. A magyar társadalom mentalitásában azt örökölte a szocializmusból (erről viccek szólnak, és komolyan is tudjuk), hogy sokan úgy érzik: inkább maga is éljen rosszul, de legalább más se éljen igazán jól. Ez az elv ma még elég széles embercsoportok etikai vezérfonala. Jó lenne, ha ezt felváltaná annak higgadt tudomásulvétele: vannak, akik még az aránylag szolid, jó keresettel rendelkezőkhöz képest is százszor jobban keresnek. Nekem ne az fájjon, ha másnak sok pénze van, hanem az, hogy másnak nagyon kevés van.

És ezzel rátérhetünk az alul lévők dolgára. Az az igazi kérdés, hogy aki alul van, az miért van alul, hogyan lehetne feljebb vinni. A feljebbvitel fő problémája a dinamika. Tehát olyan társadalmi mozgást kell elérni, hogy akik alul vannak, azoknak is javuljon az élete. Ezt érzem a legfontosabbnak. Ez pedig a gazdaság tartós növekedését igényli tíz-húsz év távlatában. Gondoljunk át évszázados történelmi összehasonlítással két korszakot. Az egyik a stagnáló régi ázsiai társadalmak korszaka. A másik Ázsia közelmúltja és jelene: Japán, Kína és legújabbán India. Mindegyik rohamos növekedésnek indult, miközben szembeszökően nőtt az egyenlőtlenség. Azt gondolom, hogy ebben a régióban a növekvő egyenlőtlenség körülményei közepette is szembeszökően nőtt az alul lévők anyagi jóléte. Az életszínvonal azért javul, mert tud javulni, mert az egész gazdaság javul.

Én ezzel nem tagadom a redisztributív intézkedések jelentőségét, de az első számú kérdés mindig az elosztható javak mennyisége, a mennyiség növekedésének üteme, és csak a második számú kérdés annak mindenkorai pillanatnyi eloszlása és újraelosztása.

L. M. Hogyan lehet a rászorultak körét meghatározni?

K. J. A rászorultságnak vannak ismert kvantitatív mérőszámai: mekkora a keresete stb. Első, nyilván eléggé pontatlan megközelítésben azt lehet mondani, hogy ha valaki

annyira szegény, annyira kicsi a jövedelme és a vagyona, hogy képtelen önmagának és az általa eltartottaknak a létminimumot megadni, akkor rászorult arra, hogy a társadalom többi része segítse. Ehhez gyakorlati célokra hozzárendelhetők egy-egy országon belül a konkrét mérőszámok és küszöbértékek.

Azt gondolom, hogy ezen túlmenően annak mérlegelésekor, hogy ki szorul rá a társadalom szolidaritására, további kiegészítő kritériumokra is szükség van. Két kiegészítő kritériumot javaslok. Az egyik: nem hagyható számításon kívül, hogy miért került valaki olyan helyzetbe, hogy nem tudja önmaga és eltartottjai számára biztosítani még a létminimumot sem. Mennyiben befolyásolta a helyzetét az, hogy a rendelkezésre álló lehetőségek határain belül milyen életpályát választott, milyen teljesítményt nyújtott, milyen megtakarításra volt hajlandó.

Nem lehet mellőzni annak az elemzését, hogy tulajdonképpen hogyan jött létre a rászorultsági állapot. Tegyük fel, hogy konstatálható: saját múltbeli döntései mekkora szerepet játszottak helyzetének alakulásában? Vajon saját választásai vezettek-e oda (vagy azok is közrejátszottak-e abban), hogy most rá van szorulva a társadalom segítségére? Vagy pedig sokkal inkább egyéni életének külső körülményei magyarázzák meg a rászorultsági állapotot: balesetek vagy az elháríthatatlan betegség, természeti vagy politikai földrengések és más végzettszerűen ható tényezők.

A másik kritérium az előbbivel egyenlően fontos vagy talán még fontosabb: abból a rászorultsági állapotból, amiben most van, hogyan tudna kikerülni? A kikerülésben mekkora szerepet játszana önmaga, és mennyire van ráutalva a többiekre?

Miért olyan fontos ez a két kiegészítő kritérium? Az elsőt nem büntető céllal tettem fel. Ha valaki valóban a saját döntései folytán került rossz helyzetbe, nem akarnám eljátszatni ezzel a nagyon gyarló állammal az igazságszót szerepet. Azért tartom mégis szükségesnek a megkülönböztetést, mert ennek pedagógiai szerepe van. Itt a pedagógián nemcsak gyermeknevelés értendő, hanem az életpálya-választással, az életpálya során mutatkozó döntési elágazásokkal kapcsolatban használok ezt a fogalmat. Itt visszatértünk ahhoz, amiről egész más összefüggésben a beszélgetés elején már volt szó. Hogyha valakit nem menthetünk fel erkölcsileg a saját életsorsáért való felelősség alól, akkor nem lehet felmenteni a saját döntéseinek konzekvenciái alól sem, mert az közönyt, cinizmust és felelőtleniséget szül. Az emberek úgy érezhetnék: mindegy, hogy valaki könnyedén vagy a következményeket alaposan megfontolva dönt. A szocializmus egyik baja az volt, hogy az, amit valaki kapott, csak részben függött attól, hogy ő mit adott. Nagyon fontos, hogy az emberek mélyen és komolyan átgondolják, hogy mit tesznek. Én ezt nagyon fontos társadalomnevelési elvnek érzem, az egyik legfontosabbnak azok között az elvek között, ahol új posztulátumot kell meghonosítani, szakítva a szocializmus által belénk plántált mentalitással.

L. M. Nagy fontosságot tulajdonítasz az egyén felelősségének.

K. J. Az egyénnek viselnie kell döntésének következményeit. Lehet, hogy a következményt enyhíti a jószívű társadalom, de nem kell, hogy teljesen kompenzálja. Az egyén mérlegeljen. Szuverén egyén, nem az állam dönt helyette. Például amellet dönt, hogy nem hajlandó továbbtanulni, mert hamar akar pénzt keresni. Rendben van, akkor előbb fog keresni, nincsenek egyetemi évek, amikor nem keres. De vegye tudomásul, hogy ennek az a következménye, hogy az egyetemi végzettség a későbbi életpálya során megtérül, és magasabb keresettel jár, és ebben ő nem részesül. Ne szorítsák úgy össze a béreket, hogy a magasabb képzettségűek és az alacsonyabb képzettségűek bére csaknem összeolvad. Az egyetem bizonyos fokig áldozat. Aki hamar be akarja magát

vetni a pénzkeresésbe, az nem járja végig az öt, esetleg nyolc, tíz évet, ami alatt nem tud rendesen keresni. Ne ötvenéves korában tegye szóvá, hogy én nem jártam egyetemre. Csak akkor teheti ezt szóvá, ha bizonyítható, hogy erre nem is volt esélye. Tehát én mindig visszatérek oda, hogy volt-e döntési lehetősége. Ezért kell újra és újra feltenni a kérdést: rajta múlt-e a dolog vagy sem? Szándékosan olyan példát hozok fel, amely nem egy egyszeri, kis következményekkel járó akcióra, hanem nagy következményekkel járó nagy választásra vonatkozik.

A másik a rászorult helyzetből való kikerülés. Ez perdöntő jelentőségű. Ebben is élesen különböznie kell a szocializmus által az emberekbe plántált mentalitásnak és a rendszerváltást követő új társadalomban kívánatos gondolkodásmódnak. Alapjában véve abból kell kiindulni, hogy ha az embert baj éri, vagy nehéz helyzetbe kerül, vagy hátrányban van, neki kell behoznia a hátrányt, neki kell kikerülnie a bajból, az ő dolga az, hogy összeszedje magát. Próbáljon a helyzethez alkalmazkodni. Nem az a fő teendő, hogy addig sírjon, amíg megszánják, hogy addig gyakoroljon nyomást, amíg valamilyen segítséget kap, hanem szedje össze magát, és tegyen valamit. Ez a kulcskérdés.

L. M. Ismert ellenérv, hogy az ember életvitelmintát és mentalitást is kap a családtól, szűkebb vagy tágabb környezetétől. Az öröklött hátrányok egyike éppen az, hogy sok ember élete formáló éveiben a szegénységbe való belenyugvás példáját látta. A szegénység nemcsak pénztelenség, nyomor, hanem sajátos állapot, amelyből hiányzik a motiváció.

K. J. Ebben bizonyára sok az igazság; sem ebben az összefüggésben, sem másban nem képviselem végletes formában az egyéni felelősség elvét. Ezt már beszélgetésünk elején is hangsúlyoztam.

Ami a passzivitásra való hajlamot illeti, lehet, hogy ez egyeseknél részben vagy egészben örökölt, genetikusan. Az is lehet, hogy sokakra erős hatással van a környezet belenyugvó, passzív viselkedése. Ez azonban így van a legtöbb olyan tulajdonsággal és hajlammal, amelyet kedvezőtlennek érzünk, és amiért bíráljuk embertársainkat. Nem hiszem, hogy a magatartás-vizsgálattal foglalkozó pozitív tudományok univerzális képleteket ismernek annak megállapítására, hogy egy-egy negatívnak ítélt magatartásforma milyen arányban genetikusan, milyen arányban gyermeki élmények és a későbbi társadalmi környezet által meghatározottak – és mennyi az, ami végül is magán az egyénen múlik. Meg vagyok győződve arról, hogy szinte minden esetben van a magatartásnak egy szuverén, diszkrecionális része. És a társadalom akkor fog dinamikusabban működni, hogyha elsősorban erre épít, ha ezt gerjeszti, ezt támogatja. Ha túlságosan is a hóna alá nyúl annak, aki maga is hajlandó lenne cselekedni, akkor csak lehűti az aktivitást. Segíts magadon, az Isten is megsegít... Aki magán segít, azt még jobban kell segíteni abban, hogy előrejusson. Nem azt kell elsőnek magára hagyni, aki úgyis segít magán; ellenkezőleg, annak kellene még nagyobb lendületet, még erősebb ösztönzést adni. Nem félek kimondani: még azok esetében is, akikről végképp nyilvánvaló, hogy nem tudnak magukon segíteni, például azért, mert testileg vagy szellemileg súlyosan fogyatékosak, még azoknál is az az emberi méltóságot védelmező segítség, ha módot adnak nekik, hogy dolgozzanak, oly módon, ahogy egyáltalán dolgozni képesek. A legtöbb nyomorék ember például nem kívánja azt, hogy dologtalanul eltartsák, hanem azt szeretné, ha megadnák neki a lehetőséget a munkához. Engem mindig megráz, amikor látom, hogy Amerikában évenként megrendezik a toló-kocsiban ülő emberek sportversenyét. Ez erősíti méltóságérzetüket. Lehet, hogy se-

gíteni kell abban, hogy tolokocsit kapjon, de nem kell őket minden további segítség mozdulatlan elvárására készíteni. Ezt konkrétan is gondolom, de a szolidaritásra való rászorultság metaforájaként is használom. Más a segítség, és más az egyéni cselekvés pótlása paternalizmussal.

Hadd tegyek itt egy pontosító megjegyzést. Eddig néha kissé egymást kizáró esetenként beszéltem két állapotról: valaki saját választásai következtében vagy külső körülmények hatására jutott el a rászorultsági állapotba; saját erejéből vagy külső segítséggel képes változtatni rászorult helyzetén. A valóság ezeknek az ellentétpároknak a keveréke, végtelenül sokféle kombinációban. Persze a gyakorlatban azért sokszor jól elválnak például az, hogy valaki alapjában véve saját erőből, de némi rásegítéssel kikerülhet-e a szorult helyzetből, vagy megfordítva, alapjában véve rászorul a segítségre, de érdemes így is ösztönözni arra, hogy némi saját erőfeszítéssel hozzájáruljon a dologhoz. Mindenképpen jutalmazni kell az aktivitást.

Most rátérhetünk a gyakorlati kivitelezés egy-két problémájára. Ismétlem: nem egy óriási méretű társadalmi erkölcsbíró és aktivitásvizsgáló ügyosztályt javasolnék létrehozni, amely ezen kritériumok szerint minden ügyet egyénileg, a legapróbb részletekig mérlegel. Az általános szabályokat meg kell próbálni úgy „bekalibrálni”, hogy jó valószínűséggel érvényesítsék a fenti kritériumokat. Emellett meg kell szervezni egy korrekciós mechanizmust azoknak a hibáknak az egyedi kijavítására, amelyek az elég jó általános szabályok mellett mégiscsak belesúsznak a kivitelezésbe. Szükség van valamiféle fellebbezési lehetőségre. Valaki az elvi kritériumok alapján jogosult lenne meghatározott társadalmi gondoskodásra, de az általános jogszabály, az általános mechanizmus kihagyta belőle. Módot kell adni, hogy mégis legyen valamilyen kivételezési lehetőség ilyen esetekben.

Azt hiszem, hogy a beszélgetésben kifejtett elvek aránylag jól operacionalizálhatók. Vegyük a biztosítás példáját. Itt most nem a mai magyar táppénz vagy nyugdíj megállapításához szólok hozzá, hanem egy elképzelt új általános biztosítási rendszerhez, amely fokozatosan épül ki. Igenis ki lehet mondani a mai húszéves számára a következőket. „Vedd tudomásul, hogy a legkülönbözőbb élethelyzetekben tartalékra van szükséged, mert megbetegedhetsz, mert munkanélkülivé válhatsz, mert megöregszel, vagy valami katasztrófa érhet. Elsősorban te vagy a felelős, hogy tartalékot képezzél. Képezheted a tartalékot úgy, hogy beállsz valamilyen biztosítási rendszerbe, és azért fizetsz egy életen át, képezheted úgy, hogy befekteted a pénzedet, és a tiéd a megtakarítás. Így vagy amúgy, egy életen át takarékoskodnod kell. Nem szabad mindig elköltened a jövedelmedet. Legyen stratégiád arra, hogy mikor költesz és mikor nem költesz jövedelmet, és hogy mennyit takarítasz meg az élet ilyen különböző esetlegeségeire.”

Hol itt az állam szerepe? Maradjunk most csak a nyugdíjbiztosítás körében. Az állam segítse olyan intézmények létrejöttét, amelyek intézményes megtakarítást, tartalékképzést tesznek lehetővé. Ezt szolgálják különféle nonprofit biztosítóintézetek vagy pénztárak és a nyereségre törekvő biztosítóvállalatok. Mind a kettőre szükség van. Az állam adjon bizonyos megtakarítási formáknak adókedvezményt. Például a nyugdíj esetében tegye lehetővé, hogy ésszerűen (de nagyvonalúan) meghatározott felső korlátokat betartva az állampolgár a befizetést levonhassa az adóalapból. A magam részéről helyesnek tartom ebben az összefüggésben az adóhalasztás elvét: a befizetés után ne kelljen adózni, viszont a szolgáltatás ne legyen adómentes, azaz a nyugdíj annak idején legyen majd adóköteles. Az adóhalasztás lehetősége és néhány más kedvez-

mény óriási ösztönzést adhat. Az emberek igen nagy része hajlandó önként félretenni keresménye számottevő részét, ha megérti, hogy erre nélkülözhetetlenül szüksége lesz, és ha ez kedvezően számolható el az adózáskor. És még egy fontos feltétel, amelyet megint csak jelentős részben az államnak kell megteremtenie: a befizetések védelmét a hűtlen kezeléssel és az inflációval szemben. Az állam szerepe az, hogy megteremti a decentralizált biztosítási hálózat kereteit és felügyeletét, bizonyos kikötések mellett és korlátok között állami garanciákat vállal, tehát biztosítja, hogy egy szélhámos ne vihesse el az emberek megtakarított pénzét a kasszából, vagy az inflációban ne olvadjon szét a megtakarítás. Ha egy szélhámos mégis elviszi, akkor az állam ezt pótolja. Így foglalkozhatnánk össze ezzel kapcsolatban az állam szerepkörét: létrehozza az önkéntes nem állami biztosítás civilizált, megnyugtató formáit.

Emellett fennáll egy másik állami feladat is. Gondoskodik legalább minimális állami segítségnyújtásról azok számára is, akik elmulasztottak kellő megtakarítást felhalmozni. Vagy azért, mert az életük szerencsétlen volt, vagy egyszerűen saját hibájukból. Senki se kívánná, hogy az az ember, aki bármilyen okból nem gondoskodott öregkori tartalékokról, az élete utolsó szakaszában nyomorban éljen. Tehát legalább egy minimális szintű nyugdíjat adni kell, szolidaritási alapon, az adófizetők terhére még annak is, aki butaságot butaságra halmozott, vagy rossz pályára tette az életét, vagy akinek balszerencséje volt. De nem értenék egyet azzal, hogy ilyen esetben a többi adófizető terhére az emberségesen megszabott minimumnál többet osztogasson az állam, tulajdonképpen elvéve ezt a pénzt azoktól, akik készek mai fogyasztásukat csökkenteni a tartalékképzés érdekében.

A nyugdíj példáján szemléltettem az alapgondolatokat. Tehát az állam szerepe ketős. A többi adófizető terhére mentőkötelet adni annak, aki a saját hibájából vagy a sors hibájából végzetesen rossz állapotba kerül, és segíteni azt, hogy az önmagukról gondoskodni akaró emberek erőfeszítése ne vesszen kárba. Ez nagyon nagy felelősség.

Külön is kiemelem az infláció elleni védelmet; talán ez az egyik legnehezebb része az állami felelősségvállalásnak. Tegyük fel, hogy hirtelen felgyorsul az infláció. Megengedhetetlen, hogy az öregedő állampolgár azt a tragikus élményt élje át: „Évtizedeken át takarékoskodtunk, és most elmosta a nyugdíjunkt az infláció.” Törvényesen meg kell védeni az állampolgárt ettől. Az állam felelős a pénz stabilitásáért. Ha a mindenkori pénzügyi kormányzat hiperinflációt generálna, utána ne moshassa a kezeit annak láttán, hogy a nyugdíjalapok tőkéjének értéke nullára íródott.

L. M. De azt csinálta, és talán most is megtehetné.

K. J. Ilyen végletesen ez szerencséire nem történt meg, mert a magyar infláció nem lépte át a mérsékelt infláció határát. Annyi azonban igaz, hogy a nyolcvanas években végbement az akkori régi nyugdíjak reálértékének igen jelentős lemorzsolódása. A jelenlegi szabályozás ad némi védelmet az inflációs hatás ellen. Amit hangsúlyozni szeretnék: a nyugdíjrendszer előttünk álló reformjának – amelynek szerintem tovább kell lépnie a decentralizálás irányában – nem gyengítenie, hanem inkább erősítenie kell az infláció elleni védelmet.

L. M. Gondolom, most már áttérhetnénk, a kívánatos végállapot körvonalazása után, az átmenet problémájára.

K. J. Maradjunk a nyugdíjak példájánál. Az életkor függvényében kell más és más választási lehetőségeket nyújtani. Minél idősebb emberről van szó, annál inkább tudomásul kell venni azt a tényt, hogy kevesebbet, szélső esetben már semmit sem tud tenni

saját pénzügyi forrásainak megteremtéséért, tehát mindinkább rá van utalva az állami, illetve a magyarországi helyzetben a félállami, TB jellegű nyugdíjra.

L. M. Ez a helyzet mondjuk azzal, aki ma hatvanéves.

K. J. Ezzel talán túl korai életkornál húznád meg a határt. Nézetem szerint nem állítható az, hogy az a mai hatvanéves ember, aki ép, egészséges és munkaképes, már semmit se tudna magáért tenni.

L. M. Elég korlátozottan.

K. J. Nem fogadom el, hogy egy hatvan- vagy hatvankét éves mindenképpen adjon fel minden aktivitást. Joga van a hivatalos nyugdíjkorhatár időpontjától kezdve valóban inaktívnak maradnia – de akkor ne kerüljön valamiféle nivellálási elv alapján ugyanabba a helyzetbe, mint az, aki a korhatárhoz érve nem megy nyugdíjba. Származzék az egyénnek kézzelfogható előnye abból, ha elhalasztja a nyugdíjba menést, feltéve persze, hogy a munkaadónak szüksége van a munkájára.

A végletes eset az az idős ember, akiről ténylegesen látható, hogy önmaga keresményéért nem tehet semmit. Ettől a végtől a teljes választási szabadsággal rendelkező húszévesig számtalan közbeeső, átmeneti eset van. Meg kell próbálni az új rendelkezésekkel nagyon emberségesen, nagyon együttérző módon úgy bekalibrálni az állami nyugdíjak, a decentralizált nyugdíjak és a jövedelemadók arányait, hogy azok együttvéve minél inkább összhangba kerüljenek az imént kifejtett etikai elvekkel. Persze, ahogy azt már az imént hangsúlyoztam, még ha az általános szabályok elég jól sikerülnének is, lesznek egyedi esetek, amelyekre az általános sémák nem jól alkalmazhatók. Ezekre az esetekre meg kell teremteni a rugalmas korrekciók lehetőségét.

Elismerem: ez nagyon nehéz feladat. A totalitárius politikai hatalom és a paternalista gyámkodás évtizedei mély nyomokat hagytak az emberek mentalitásában és mindennapi viselkedésében; most át kell szokniuk arra, hogy olyan kérdésekben, amelyekben az állam vagy a párttitkár döntött helyettük, maguknak kell dönteniük. Hosszú ideig kell valóban érzékelniük a megnövekedett választási szabadságot, hogy bízzanak abban, s a szabadság szabályai szerint, megnövekedett egyéni felelősséggel szabályozzák saját sorsukat. A reformált rendszer sem lesz képes súrlódásmentesen működni. Amit most ebben a beszélgetésünkben hangsúlyozni akartam, az a következő. Ne vesszünk bele mindjárt a gyakorlatias részletekbe, amint ez gyakran megtörténik napjaink vitáiban. A viták irányító elvek nélkül folynak. Ha van egyáltalán érvelés, az többnyire csak annyi, hogy üres az államkassza, meg kell szorítani a kiadásokat. Vagy a másik oldalon: legyünk „szociálisan érzékenyek”. Az én megközelítem megkísérelt elvi kritériumokat adni a reformlehetőségek közötti választáshoz. Még ha az általam javasolt kritériumok, etikai posztulátumok vitathatók is, jó lenne ezeken (vagy ezeken is) vitatkozni, s nem csak egyik vagy másik gyakorlati részleten.

L. M. Most az járt az eszemben, hogy miért nem terjednek el a készpénzkiemelő fizetési módok Magyarországon. Ennek egyik oka az, hogy nem tudtak még hozzászokni az emberek. Vagy miért vesznek csupán kevesen részvényt, miért vásárolnak ehelyett inkább aranyat, vagy miért a matracban tartják a pénzüket? Mert nem tanulták meg az optimális pénzbefektetés művészetét. Kérdezem: vajon a biztosítás, a tartalékképzés, az alternatív nyugdíjsémák területén nem lesz-e hasonló a helyzet? A fogékony, művelt, sikeres társadalmi csoportok fogják hasznosítani a finomabb, rava-szabb lehetőségeket, illetve megteremtik majd a maguk javára az erre szolgáló intézményeket, és a versenyképtelen, a kevésbé tanulékony rétegről való gondoskodás pedig ott marad az államra. Tehát, amivel te az államtalanítást, pontosabban az állam

szerepének szűkítését szeretnéd intézményesen elősegíteni, az újabb feladatot ró az államra.

K. J. Remélem, a beszélgetés eddigi részéből is kiderült már, hogy természetesen az államnak sokféle nagy szerepe van, miközben nagy felelősség hárul más szereplőkre is. Itt most az eddig elmondottakhoz még egy gondolatot fűznék hozzá. A biztosítási intézmények jelentős része számos fejlett gazdaságban a munkahelyhez kapcsolódik. Valamikor azt mondták, hogy vasutasnak lenni jó állás, mert az egy nyugdíjas állás. Ez azért volt így, mert a vasútnak volt egy nyugdíjpénztára. Én a háború előtt olyan házban laktam, amely az egyik nagy szénbányakonzern nyugdíjpénztárának a bérháza volt. Az olyan óriási munkaadóknak, mint a MÁV vagy a Posta, vagy pedig egy-egy szakmának, szakmacsoportnak, lehetnének vállalati, szakmai vagy szakmaközi nyugdíjpénztárai, betegbiztosítói. Ezek is decentralizáltak, nem állami intézmények. A munkaerő-piaci versenyben az ilyen munkaadó azt az előnyt élvezzi, hogy munkavállalóit részesíti a nyugdíjpénztár vagy a betegbiztosító pénztár kedvezményeiben, amivel magához tudja kötni a jó minőségű munkaerőt. A piacgazdaság munkaerőpiacán az a jellemző, hogy nagyon sok komoly munkaadó magasabb munkabért fizet, mint amennyi az egyensúlyi bér, mert ezzel erős ösztönző hatást akar elérni; azt, hogy a dolgozó féljen a jó munkahely elvesztésétől. Ennek a jelenségnek elmélete is van; így nevezik: az „efficiency wage”, azaz a hatékonysági bér elmélete. Az efficiency wage egy része nem pénzben fejeződik ki, hanem szociális kedvezményekben. Most újra felfedezzük a meleg vizet. A vállalathoz kapcsolt jóléti intézmények, amelyeket fel akartak teljesen számolni a magángazdaság meghonosításakor, léteznek számos fejlett kapitalista gazdaság sok nagyvállalatánál is.

L. M. Szerintem azt a szocializmus is a kapitalizmustól tanulta.

K. J. Most viszont folyik a tömeges likvidálása, és majd újra felfedezik, hogy még a vállalati üdülőnek is lehet üzleti haszna. Egészen biztos, hogy a vállalatok vagy szakmák által szervezett nyugdíjpénztáraknak és egészségügyi biztosítópénztáraknak lesz értelme a vállalat saját jól felfogott érdekében. Ráadásul most a munkaadóra van terhelve a táppénz egy része. A munkaadónak is érdeke, hogy belépjen olyan biztosítórendszerbe, amelyik helyette fizetné a táppénzt vagy annak egy részét. A jogi keretek ehhez nagyjából kialakultak, életbe léptek már azok a törvények, amelyekkel ilyen pénztárakat létre lehet hozni. Megjelentek a nonprofit intézmények is, és számuk gyorsan nő. Szerintem ez a szektor néhány év alatt fel tud futni.

Ennek a folyamatnak van egy fontos makroökonómiai vonatkozása. A szocializmusra az volt a jellemző, hogy az adókat beszedte az állam, miközben az önkéntes megtakarítás mértéke rettentő kicsi volt. A kényszerűen beszedett adókból a költségvetés finanszírozta a beruházásokat. Tehát a beruházásnak a fő finanszírozási forrása nem az önkéntes megtakarítás volt, hanem a kötelező adó. Az érett piacgazdaságban a beruházások nagyobb részének a finanszírozási forrása az önkéntes megtakarítás. Rendszerint nem úgy megy végbe ez a decentralizált finanszírozás, hogy a megtakarító közvetlen befektetést végez, hanem úgy, hogy a megtakarító pénztét vagy a bankba teszi, és ott köti le annak egy részét hosszabb időre, és a bank ad hosszú távú hitelt a beruházónak. Vagy pedig a megtakarító nyugdíj- és egészségügyi pénztárakkal és üzleti biztosítóvállalatokkal köt biztosításokat. Megjelennek a nagy intézményi befektetők, amelyek egyik-másik fejlett piacgazdaságban az összes beruházásnak negyedét-felét finanszírozzák.

Ez teljesen új megtakarítási szerkezet lenne. Ahogy csökkenteni tudjuk az adókat, úgy tudjuk növelni az önkéntes megtakarításokat. Nem lehet addig nagymértékben növelni a magánmegtakarításokat, amíg a társadalmi megtakarítás óriási hányadát elviszik az adók. Kétféle megtakarítás-beruházás processzus versenyez egymással: a kötelező adóra épített paternalista tartalékképzés rivalizál az önkéntes, decentralizált megtakarítással.

Sajnálatos, hogy ez a rivalizálás olyan pillanatban kerül napirendre, amikor éppen deficit az állambháztartás. A reform emiatt nem kezdődhet látványos adócsökkentéssel, hiszen a kiadási oldalon mutatózó első megtakarítások deficitcsökkentésre mennek el, s nem adócsökkentésre. Amikor a deficit már elfogadható mértékűre csökkent, akkor majd el lehet kezdeni az állami bevételek érzékelhető csökkentését is. Nagyobb megértésre és rokonszenvre találna a lakosságban az állam szerepének reformja, ha kezdettől fogva azt lehetne mondani: amennyivel kevesebbet adunk ki, annyival kisebb az adó. Akkor azonnal megnyílna egy rés az önkéntes megtakarítás növelésére. Sajnos, a deficit miatt ez most nem így van, ami rendkívül megnehezíti az átállást. De talán ezen a szakaszon előbb-utóbb túljutunk.

L. M. Amikor kivonul az állam valamilyen jóléti kiadásnak a finanszírozásából, attól félnek az emberek, hogy egy szerzett joguk, szerzett előnyük végleg elvész. Valamiféle garanciára vagy ígéretre vágnak, amely szerint ez csak ideiglenes visszavonulás. Csak átmenetileg lesz így, és valamikor visszakapják ezt az elvesztett előnyt. A visszaszerzés esélyéről mi a véleményed?

K. J. Szívesebben látnám, ha mostantól kezdve a stabilizáció és az egyensúlyteremtés érdekében hozott gazdasági intézkedések között egyetlen olyan sem lenne, ami ideiglenes hatályú. Félreértések elkerülésére: most a korábban törvénybe iktatott állami gondoskodás redukciójáról beszélünk és nem a reálbérekről. A reálbérekre azt lehet mondani, hogy egyszer föl, egyszer le. Az remélhetőleg ideiglenes, hogy a kifizetett bér reálértéke 1995-ben csökkent, és őszintén remélem, hogy a helyzet javulása nyomán a reálbérek előbb-utóbb ismét emelkednek majd. Az minden rendszerben, mind a szocializmusban, mind a kapitalizmusban előfordul, hogy egy ideig nő, aztán csökken, majd később megint növekszik a reálbér. De a kérdésed, ha jól értem, nem erre vonatkozott, hanem a törvénybe iktatott jogosultságokra.

Nem szeretném, ha akár csak egyetlenegy jogosultságot is úgy vennének el, hogy közben azt mondanák: „Most elveszük, mert bajban vagyunk, és majd visszaadjuk akkor, ha jobb lesz a helyzet.” Csak azt kell elvenni, csak azt lenne szabad visszavonni, amiről az a meggyőződésünk, hogy tulajdonképpen jobb lett volna meg sem adni. Aminek a bevezetése egy szuperpaternalista és szuperetatista konstrukció keretében történt, és amelyről nyugodt lelkiismerettel azt mondhatjuk: az az egészséges, hogy a továbbiakban nem marad fenn. Etikai és gazdasági szempontból egyaránt kívánatos, hogy többcsatornás, többszektoros ellátórendszerek jöjjenek létre, amelyek között van állami szerep, sőt állami szolgáltató szektor is, de az nincsen monopolhelyzetben, nem dominálja az egész jóléti szférát. Ebben a szellemben előre s egy irányban kell haladnunk, nem pedig előre-hátra ingázva, hol új jogosultságokat osztogatva, hol pedig régieket visszavonva.

L. M. Azt mondod, hogy a vitákban ne így érveljünk a jogosultságok feltétlen védelmezőivel szemben: „Az ön álláspontja tulajdonképpen helyes, de most olyan nehéz helyzetben van az ország, hogy ideiglenesen le kell mondani róla. Legyen nyugodt, amint mód van rá, az ön álláspontja majd újra érvényesülhet.”

K. J. Így van. Szeretném a gondolatot az Alkotmánybíróság által is tárgyalt példával, az anyasági segéllyel illusztrálni. Egyetértek az Alkotmánybíróság álláspontjával: akik az anyasági segély elvárásának tudatában döntöttek a gyerekek nemzéséről és világrahozataláról, azokat nem lehet ex post kész helyzet elé állítani egy addig fennálló jog visszavonásával. Az viszont alkotmányjogilag is megengedhető és az általam is elfogadott etikai elvekkkel is konform, ha idejében bejelentjük minden állampolgárnak: egy év elteltével már megszűnik az anyasági segély régi rendszere. Ha a család a gyerekek számának megtervezésekor a döntést meghozza, akkor már ennek az új, a korábitól eltérő, szűkebb jogosultságot garantáló elvárásnak a tudatában tegye. És ettől kezdve ezt a jogosultságot már ne változtatgassuk; ez váljék az állandó, kiszámítható, hosszú távra érvényes jogi helyzetté.

Szeretnék ezen a ponton túllépni a kérdéseden, s ha már érintettem az alkotmánybírósi határozatot, ahhoz még egy kommentárt fűznék. Amint azt az előbbi példában is szemléltettem: egyetértek az Alkotmánybíróság határozatában sugallt egyik elvvel: az embereket nem lehet kellő alkalmazkodási idő megadása nélkül kész helyzet elé állítani; ebben a leszűkített, konkrét értelemben a szerzett jog nem vonható vissza. Van azonban a „szerzett jogok” védelmének egy népszerűsködő, populista értelmezése, amely egyszerűen racsniszerkezetben értelmezi a jóléti jogosultságok keletkezésének folyamatát. Csak egyik irányban haladhat; a jogosultságok köréhez hozzáadni szabad, de elvenni nem lehet. Amit egyszer adtak, azt soha többé nem lehet elvenni. Ez azt jelentené, hogy bármelyik társadalom bármelyik pillanatban, bármelyik kormány (ideértve a kommunista rendszert) törvénybe iktat egy állampolgári jóléti jogosultságot, akkor azt soha többé nem lehet lebontani. Ha így értelmeznék a szerzett jogok védelmét, akkor az teljesen megbénítaná a jövő parlamenti és kormányok cselekvési lehetőségeit. Ha a magyar állami kiadások részaránya a GDP-ben hatvan százalék, és a tipikus nyugat-európai negyvenöt százalék, akkor a hatvan százalékról a negyvenöt százalékra nem tudunk másképp eljutni, mint hogy bizonyos, korábban az államra kiszabott feladatok egy részét államtalánítjuk. A szerzett jogoknak ez a „racsnis-elvű”, populista felfogása elfogadhatatlan, s az Alkotmánybíróság is hangsúlyozta, hogy a maga figyelmeztetését nem így érti. Nem ellenzi korábbi jogosultságok visszavonását, ha azt kellő alkalmazkodási idő előzi meg. A jogosultságok feltétel nélküli védelmezése sem jogilag, sem etikailag nem hagyható jóvá; semmilyen általános erkölcsi vagy közgazdasági princípiumból nem vezethető le. A társadalmi fejlődést egyirányú utcába terelné, ahol csak adni szabad, elvenni tilos. A törvényalkotók jól fontolják meg, mielőtt adnak, s nem kevésbé alapos mérlegeléssel készítsék elő döntésüket, amikor elvesznek, de az alapos előkészítés ne bénítsa meg a reformot. Nyugodt ütemben, megfontoltan, emberségesen és tapintatosan előre kell haladnunk a jóléti szektor és az állami szerepvállalás reformjában.